

DIZARTRIYALI BOLALAR NUTQINING O'ZIGA XOS XUSUSIYATLARI

Raxmatova Dilnavoz A'zam qizi,

Nizomiy nomidagi Toshkent davlat pedagogika universiteti o'qituvchisi

Annotatsiya: Kishilar o'rtasidagi muomalaning asosiy vositasi nutq hisoblanadi. Inson nutq yordamida o'z fikrini, his tuyg'ularini izhor qiladi, hamda boshqalarning hissiyotlarini bilib oladi. Demak, nutq faoliyati aloqa o'rnatish vositasidir. Inson nutqi tovushlari muayyan ahamiyatga egadir. Dizartriya – nutq apparati innervatsiyasining organik buzilishi sababli nutqning talaffuz tomonidan buzilishidir. Dizartriyada nutqning leksik – grammatik tomonining buzilishi asosiy buzilish hisoblanmaydi. Bunda nutqning tovush tomonidan buzilishi yetakchi o'rinda turadi. Dizartriyali bolalar nutqi manqalangan, noaniq bo'ladi. Nutqning sur'ati, ravonligi, pauzaning buzilishi, tovushlarni, so'zlarni oxirgi jumlagacha gapirmaslik, so'zlarni nutqda tashlab ketish hollari dizartriya uchun harakterlidir.

Kalit so'zlar: Dizartriya, nut, muloqot, olimlar, falajlik, nuqson, tekshirish, psevdobulbar, serebral, monologik nutq, tonus, tovush, talaffuz, giperkinez, bola, harakat, lab, nafas.

ОСОБЕННОСТИ РЕЧИ ДЕТЕЙ С ДИЗАРТРИЕЙ

Рахматова Дилнавоз Аъзам қизи,

Преподаватель Ташкентского государственного педагогического университета имени Низами

Аннотация: Речь является основным средством общения между людьми. Человек использует речь для выражения своих мыслей и чувств, а также мыслей других людей. знает его чувства. Итак, речевая деятельность – это средство общения. Особое значение имеют звуки человеческой речи. Дизартрия – нарушение произношения, обусловленное органическим нарушением иннервации речевого аппарата. Нарушение лексико-грамматической стороны речи при дизартрии не считается основным нарушением. При этом искажение речи звуком находится на лидирующей позиции. Речь детей с дизартрией невнятная и неясная. Дизартрия характеризуется быстротой и беглостью речи, нарушением пауз, непроговариванием звуков и слов до последнего предложения, пропусками слов в речи.

Ключевые слова: Дизартрия, орех, общение, ученые, паралич, дефект, осмотр, псевдобульбарный, мозговой, монологическая речь, тон, звук, произношение, гиперкинез, ребенок, движение, губа, дыхание.

CHARACTERISTICS OF THE SPEECH OF CHILDREN WITH DYSARTHRIA

Raxmatova Dilnavoz A'zam qizi,

Teacher of Tashkent State Pedagogical University named after Nizami

Abstract: Speech is the main means of communication between people. A person uses speech to express his thoughts and feelings, as well as those of others knows his feelings. So, speech activity is a means of communication. The sounds of human speech are of particular importance. Dysarthria is a pronunciation disorder due to an organic disorder of the innervation of the speech apparatus. Disruption of the lexical-grammatical aspect of speech in dysarthria is not considered the main disorder. In this case, the distortion

of speech by sound is in the leading position. Speech of children with dysarthria is slurred and unclear. Dysarthria is characterized by the speed and fluency of speech, the violation of pauses, not saying sounds and words until the last sentence, dropping words in speech.

Keywords: Dysarthria, nut, communication, scientists, paralysis, defect, examination, pseudobulbar; cerebral, monologic speech, tone, sound, pronunciation, hyperkinesis, child, movement, lip, breath.

Dizartriya – bolalar serebral falajining bir belgisi hisoblanadi.

K.N.Vittorf, M.V.Ippalitova, M.V.Litvak, Ye.M.Mastyukova, M.B.Eyidinova va Ye.N.Pravdinalardan iborat mualliflar jamoasi o'zlarining ilmiy tekshirish ishlarida dizartriya bolalar serebral falajining bir belgisi ekanligini tasdiqlaydilar. Chet el tadqiqotchilari serebral falaji bolalarda faqatgina harakat – tayanch a'zolarida kamchiliklar kuzatilmagan, balki ularning nutqida ko'pincha turli xil buzilishlar kuzatilishini ta'kidlaydilar. Mualliflar serebral falajli bolalarning nutq kamchiliklarini o'rganishda 1-bosqichdayoq ularning borligini qayd qilgan. Keyinchalik tadqiqotchilar faqatgina nutqiy nuqsonlar borligi haqida ta'kidlamagan, nutqiy rivojlanishning orqada qolish mexanizmlarini aniqlashga o'tdilar.

N.Gutsman bolalar serebral falajida tekshiruvlar o'tkazib, birinchi bo'lib nutqiy nuqsonlarning psevdobulbar falajga bog'liq ekanligini ko'rsatib berdi. A.Oppengeym ikkita psevdobulbar falajli bolalarni tekshirib, ularning nutqida hamda umumiy motorikasida atetoidli giperkinezlar mavjudligini ma'lum qiladi.

Bolalar serebral falajini tekshirishning keyingi bosqichida psevdobulbar alomatlarni ajratib, ularning sababi miyadagi turli xil jarohatlar ekanini tushuntiradilar.

Keyinchalik bolalar serebral falajida nutq rivojlanishining o'ziga xos xususiyatlari bo'yicha o'tkazilgan ko'p yillik tadqiqotlar natijasida ularning nutqiy patologiyasida dizartriya asosiy nuqson hisoblanishi aniqlandi.

Ko'pchilik dizartriya bolalarda monologik nutqining o'ziga xos shakllanganligi kuzatiladi, predmetlar va harakatlarni ifodalash uchun bir xil so'zlardan foydalanish, atoqli so'zlarning nutqda yo'qligi, umumlashgan tushunchalarning shakllanmaganligini ko'rish mumkin. Ayniqsa ularda predmetlarning belgisi va sifatini bildiruvi so'zlar, shuningdek ularga bog'liq turli harakatlar cheklangan bo'ladi. Bunday o'ziga xoslik bolalardagi asosiy kasallik bo'lgan – harakat buzilishlari bilan bog'liq, bu bolalarning erkin harakatlanishi va predmetlar bilan harakat qilishga to'sqinlik qiladi, ularning tashqi muhit bilan muloqatini cheklaydi.

Ko'pchilik dizartriya bolalar o'qitishning boshida iborali nutqdan foydalaniladi. Bolalarda fe'llarni o'zlik shaklda, turli xil zamonlarda to'g'ri qo'llay olmaslik, ravishlardan foydalanishda qiyinchiliklar kuzatiladi.

Dizartriya bolalarda nutqni tushunishning rivojlanishi o'ziga xos kechadi. Bu ko'p ma'noli so'zlarni yetarlicha tushunmaslikda, sinonimlar, antonimlar, sifatdosh va ravishdoshning ma'nosini farqlashdagi qiyinchiliklarda namoyon bo'ladi.

Dizartriya bolalar og'zaki nutqini har tomonlama rivojlantirish asosiy fanlar bo'yicha dastur materiallarini muvaffaqiyatli o'zlashtirishning muhim sharti hisoblanadi. So'z boyligining kambag'alligi alohida grammatik shakllar va iboralarni tushunmaslik, o'quv matnlari, arifmetik masalalar, badiiy asarlarni anglashda qiyinchilik tug'diradi.

Tadqiqotlarning ko'rsatishicha, tovshular talaffuzining buzilishi ko'pchilik holarda psevdobulbar dizartriya bilan bog'liq. Psevdobulbar dizartriya bosh miya qobig'idan stvol nervlarining yadrolariga boradigan harakat qobiq yadroli yo'llarning jarohatlanishidan kelib chiqadi. Psevdobulbar dizartriya artikulyatsion nutq apparatida mushaklar tonusining oshishi yoki pasayishi xarakterlidir. Artikulyatsion nutq apparatining

harakatchanligini tekshirish bir nechta bolalar guruhini ajratish imkonini berdi. Birinchi guruhdagi bolalarda so‘lak oqishi, lab, til muskullari harakatlarining tezligi, hajmi va amplitudasining pasayishi, ovoz kuchi, nutqiy nafas olish va chiqarishning pasayishi kuzatilgan. Bosh miya nervlari innervatsiyasining susayishi turlicha, ko‘pincha tilning yonboshga harakati, til uchini yuqori labga ko‘tarish susaygan. Nutq vaqtida nafas olish bolalarda qiyin, bu nutqiy nafasning ravonligini pasaytirgan va nutqda majburiy to‘htilishlarni yuzaga keltirgan.

Nutq vaqtida bolalarda ovoz past, yomon modulyatsiya bilan bo‘lgan. Nutqdan tashqari holatda – affektiv reaksiyalarda bolalarda qichqirish akustik jihatdan yanada yaxshi, ovoz toza va jarangli bo‘lgan.

Artikulyatsion nutq apparati muskullari harakatlari quyidagi xususiyatlarga ega edi:

1. Harakatga kirishish va boshqa harakatga o‘tish odatda silliq kechadi.
2. Harakatga kirishish boshda va oyoq – qo‘llarda yaqqol namoyon bo‘lmagan sinkineziyalarni keltirib chiqaradi.
3. Harakatlar ixtiyoriy urinishlarda butunlay bo‘lmasligi mumkin, lekin shartli reflektorlik aktlarda bo‘ladi.
4. Harakatlar hajmi to‘liq emas, amplituda har doim pasaygan harakatlar assimetrik.
5. Passiv harakatlar oson kechadi.
6. Harakatlar takrorlanganda so‘lak oqishi birdagina ko‘payadi.

Bolalarning fonetik topshiriqlarni bajarishi tekshirilganda, berilgan vazifalarning ko‘pchiligini bajara olmadilar. Bolalarda deyarli barcha tovushlarni talaffuz etish sustligi kuzatiladi. Tovushlar differentsiatsiyasida ko‘plab xatolar aniqlangan.

Ushbu guruh bolalari nutqiy muloqotda qiynaladi, deyarli ularning barchasi yuklamdan tez charchaydi, ularning nutqiy faolligi xar doim ham namoyon bo‘lmaydi. Bolalarning nutqiy muloqati yengil darajada bo‘lgan, ular savollarni kam berishgan, ayniqsa bilib olish, o‘rganish xarakteridagi savollarni kam berishgan.

Nutqiy reaksiya izlari tez o‘chib ketgan, ularga materialni qayta – qayta tushuntirish zarur bo‘lgan, monologik nutqi barcha mavzular bo‘yicha keng bo‘lmagan, asosan, matkabning maishiy sharoiti bilan chegaralangan.

Pseudobulbar dizartriyaning ikkinchi guruhiga kiruvchi bolalarda, asosan, artikulyatsion apparat muskullarida falajlar bo‘ladi. Bu bolalarda til oldi tovushlaridagi buzilishlar bilan birgalikda lab tovushlari, yetarlicha kuchni talab qiladigan, ayniqsa, lab – lab tovushlari (p,b,m), shuningdek unli tovushlar, ayniqsa til belchasining yetarlicha yuqoriga ko‘tarilishini talab qiladigan (i,u) tovushlarida kamchiliklar kuzatiladi. Yumshoq tanglaydagi falajlanish sababli harakatlarning birdaniga cheklanish aniqlangan, shuning uchun bola barcha tovushlarni burunli ohangda talaffuz qilgan. Nutq sekin, past, yomon shakllangan.

BSF spastik shaklidagi bolalar maxsus maktablarida o‘quvchilar orasida tovushlar talaffuzidagi buzilishlar asosida kinestetik idrok va artikulyatsion nutq apparati muskullari harakatining yetishmovchiligi yotadigan bolalar guruhi ajratiladi. Tovushlarning talaffuzi o‘ziga xos xususiyatlarga ega. Bunda artikulyatsiya o‘rniga ko‘ra yaqin bo‘lgan tovushlar talaffuzi buziladi. Tovushlar talaffuzining xarakterili xususiyatlaridan biri affrikatlarni buzib talaffuz qilish va almashtirish hisoblanadi. Ushbu tovushlarni talaffuz qilayotganda bolalar tovushlarni qismlarga bo‘lib yuboradilar.

Tovushlarni buzib talaffuz qilish va almashtirish har doim ham namoyon bo‘lmaydi. Masalan, berilgan tovushlarni talaffuz qilish uchun til va lab harakatlarini mustaqil bajarishga qiynalsa, bola bu tovushlarni ko‘ruv analizatoridan foydalanish asosida to‘g‘ri hosil qilishi mumkin. Yana shunisi ham aniqlanganki, tovushlar alohida ma’nosiz bo‘g‘inlarga nisbatan, so‘zlarda to‘g‘riroq talaffuz qilinishi mumkin. Ushbu guruhdagi

bolalarda har doim ham tovushlarni talaffuz qilishda ovoz ishtirok etmaydi.

Serebral falaji bolalarning spastik shaklida artikulyatsion apparat muskullarining nozik harakatlarida, ayniqsa tilning harakatlarida kamchiliklar aniqlangan. Shuning uchun ularda til oldi tovushlarining qo'pol buzilganligi kuzatiladi. Deyarli ushbu guruh bolalarning talaffuzida 1,r tovshular yo'q.

Serebral falajning giperkinetik shaklidagi bolalar tekshirilganda, ularning barchasida dizartriya ko'rinishdagi nutq buzilishi aniqlangan. Nutqning talaffuz tomonining buzilishlarida ularda asosan artikulyatsion apparat muskullarida giperkinezlar borligi aniqlangan.

Nutqiy motorikada giperkinezlar har doim ham umumiy motorikadagidek intesiv sodir bo'lmasada, giperkinezlarning xarakteri bir xil. Nutq apparatida giperkinezlarning namoyon bo'lishi darajasi faqatgina emotsional yuklamaga emas, balki nutqiy muloqatning davomiyligiga bog'liq. Nutqiy muskullarda giperkinezlarning quyidagi turlari farqlanadi. Xoreiformli, atetoidli xoreatetodli. Atetodli giperkinezlarda nutqiy jarayon kuchli buzilgan bo'ladi, bolalar nutqini maxsuseshitish, qaytaso'rashlarsiz tushunib bo'lmaydi. Xoreiformli giperkinezda bolalar nutq apparati muskullarining harakatchanligi aniqlanadigan barcha topshiriqlarni bajarar olganlar. Giperkinezlarning intensivligi harakatlarni bajarish imkoniyatiga unchalik ta'sir qilmagan. Tabiiyki, bajarish sifati buzilgan, lekin harakatlar amplitudasi va hajmi to'liqligicha saqlangan. Sof xoreiformli giperkinezda bolalar barcha artikulyatsion holatlarni va tovushlarning differensial artikulyatsion belgilarini hosil qila olganlar, shuning uchun biz ularda harflarni almashtirish va tushirib qoldirish hollarini kuzatmadik. Atetoidli giperkinezlar doimo boshni bukish, patki jag', til, lab harakatlarida yuzaga kelgan. Yuqori mimik muskullarda qosh osti va ko'zning aylana muskullarining majburiy harakatlari kuzatilgan qoshlar ko'tarilib ozgina surilgan, xuddi og'riq sezayotgandek ajablanish kuzatilgan. Ixtiyoriy nutqiy o'rinishlarda giperkinezlar kuchaydi, bu ikkilamchi sifatida nutqiy muloqat apparati muskullari harakatining xarakteri quyidagi xususiyatlarga ega.

1. Harakatlarning tezligi giperkinez xarakteriga bog'liq, atetoidli giperkinezda nutqqa kirishning yashirin davri ma'lum darajada ko'payadi, xoriekda esa u norma darajasida bo'ladi.

2. Atetoidli giperkinezda bir qator harakatlarni qilish imkoni bo'lmaydi, lekin o'quvchi har doim harakatlarni uzoq vaqt davomida bo'lsada, yaxshiroq qilishga harakat qiladi. Til uchuni yuqori labga ko'tarish harakatlari bo'lmaydi. Xoreiformli giperkinezda harakatlar bir muncha qiyin, lekin uddalasa bo'ladi.

3. Artikulyatsion harakatlarni bajarishda giperkinezlarning ko'payish kuzatiladi.

4. Xoreiformli giperkinezda harakatlar amplitudasi doimiy emas, atetoidli giperkinezda amplituda to'liq emas.

5. Harakatlarning fiksatsiyasi juda chegaralangan, serebral falajning giperkinetik shaklida tovshular talaffuzi buzilishlari yuzaga kelishining asosiy sababi nutqiy muskullar tonusidagi buzilishlar hisoblanadi.

Ekstrapiramidali dizartriya mushaklar tonusning o'zgaruvchan xarakteri, uning tashqi ta'sirlarga, ixtiyoriy harakatlarga, o'quvchining emotsional holatiga, tana va bosh holatiga bog'liqligi ushbu bolalarda tovshular talaffuzining buzilishi xususiyatlarini belgiladi. Nutqiy mushaklarning tinch holatida distoniya bilan birgalikda artikulyatsion holatlarni ushlab turishdagi qiyinchiliklar kuzatiladi, gapirishga urinishda esa artikulyatsion mushaklarda tonusning ko'tarilishi kuzatiladi.

Tonik mushak buzilishlari nafas mushaklariga, hiqildoq mushaklariga tarqalishi mumkin, bu esa ushbu bolalarda ovoz va nafas buzilishlarining o'ziga xosligini ko'rsatadi. Shuning uchun ovozning ixtiyoriy hosil bo'lishi har doim qiyinchilik bilan kechadi.

Tovushlar talaffuzining keyingi xususiyati emotsional – harakat innervatsiyasining

buzilishi hisoblanadi, bu nutqning prosodik tomonidagi buzilishlarda namoyon bo‘ladi. Bunda faqat artikulyatsiya emas, nutq tempi, ritmi, tez yoki sekin gaprish imkoniyati, ohangdorligi buziladi. Nutqning emotsional ohangi yo‘qoladi, nutq monoton, manqalangan, bir xil bo‘lib qoladi. Iborali nutq davomida uning doimiy to‘xtab qolishi yuz beradi.

Ushbu bolalarda ovoz uzuq – yuluq bo‘ladi, xoriek giprekinezda titraydi, atetoidli giperkinezda qisilgan va bo‘g‘iq bo‘ladi. Nutqning tempi xoriek giprkinezda biroz saqlangan, atetoidli giperkinezda esa juda ham sekinlashgan bo‘ladi. Atetoidli giperkinezda nutq ohangdorligining yo‘qligi natijasida ovozning tuslanishi ro‘y bermaydi.

Serebral falajning giprekinetik shaklidagi o‘quvchilarda nutqning tovshu talaffuzi tomonidan buzilishlarning asosiy xususiyatlaridan biri qo‘yilgan tovshuni nutqqa kiritish va mustahkamlashdagi qiyinchilik hisoblanadi. Bu bir artikulyatsion holatdan ikkinchi artikulyatsion holatga o‘tish, bir tovushdan ikkinchi tovushga o‘tish hamda bir so‘zdan ikkinchi so‘zga o‘tishdagi qiyinchiliklar bilan bog‘liq. Serebral falajlangan o‘quvchilar nutqidagi aniqlangan o‘ziga xos xususiyatlar nutqiy rivojlanishdagi kamchiliklarni korreksiyalash bo‘yicha chora– tadbirlarning kompleks tizimini amalga oshirish imkonini beradi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘uxati

- Анохин П.К. Очерки по физиологии функциональных систем. М., 1985
 Аюпова М.Ю. “Коррекцион ишлар методикаси” маъруза матни. Т.: 2001.
 Аюпова М.Ю. Логопедия. - Т.: Ўзбекистон файласуфлар миллий жамияти нашриёти, 2007.
 Бадалян Л.О. Детская невропатология. М., 1985
 Беккер К.П., Совак М. Логопедия. Москва. Просвещение 1981
 Белова-давид Нарушение речи у дошкольников. М. Владос 2001
 Винарская Е.Н., Пулатова А.М. Дизартрия и ее топико-диагностическое значение в клинике очаговых поражений мозга. Ташкент, 1983
 Ипполитова М.В., Бабенкова Р.Д., Мастюкова Е.М. Воспитание детей с церебральными параличом в семье (пособие для родителей и воспитателей). М., 1980